

Məmmədova Nərgiz Nəriman qızı ¹
TƏKRAR VƏ ONDAN MÜXTƏLİF DİL SƏVİYYƏLƏRİNDƏ
İSTİFADƏNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Dil yaranmasına, formalaşmasına görə son dərəcədə mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə olduğu kimi mahiyyətinə görə də mühüm, vacib və əvəzsiz bir vasitədir. Buna görə də dil müxtəlif elmlərin tədqiq obyektləri sırasına daxil olmuş və elmlərdə dil ilə əlaqədar xüsusi bölmələr yaradılmışdır. Məlum olduğu kimi, dil fəlsəfəsinin, psixologiyanın, fiziologiyanın, tarixin, ədəbiyyatşünaslığın və musiqişünaslığın tədqiq obyektləri sırasında həmin elmlərlə əlaqəli olaraq tədqiq olunmuş və indi də tədqiq olunur. Bu elmlərdə dil ilə əlaqədar dilin fəlsəfəsi, dil və təfəkkür, dilin psixologiyası, nitq və s. kimi bəhslər xüsusi yer tutur. Morfologiya, sintaksis, leksikologiya və fonetika sahəsində aparılan bir çox nəticələr dil haqqında elmin ayrıca bölməsi olan üslubiyyat elminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Üslubiyyat dil normalarını ədəbi dilin müxtəlif ünsiyyət şəraitində, yazının ayrı-ayrı növ və janrlarında, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində işlədilməsi üsullarını öyrənən dilçilik bölməsidir. Əgər üslubi hadisələri lazımi məzmunun düzgün verilməsi məqsədilə dil vasitələrinin seçilməsi prosesi və nəticəsi kimi qəbul etsək, onda üslubi funksiyaları hər bir konkret halda müəyyən təsir yaratmaq üçün müvafiq şəkildə təşkil edilmiş dil vasitələrinin xüsusi rolu kimi qiymətləndirmək olar. Üslubi hadisələr dilin realizə edilməsi prosesinin özündə, nitq aktı zamanı meydana çıxır. Üslubi funksiyalar isə dil vasitələrinin bu və ya digər funksional təzahür çərçivəsində özlərinin konkret birləşmələrini kəsb edirlər. Filologiyanın qrammatika, leksikologiya və semasiologiya kimi sahələrinin məhsuldar inkişafı hal-hazırda üslubi tədqiqatlar çərçivəsində baxılan məsələlərin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Qarşıya bir sıra problemlər qoyulmuş, bu və ya digər dil faktlarının yeni tərəflərini açmağa imkan verən xeyli faktik material, xüsusilə, üslubiyyat üçün qanunauyğun hesab edilən funksional əlaqələr aspektinin digər dil səviyyələri vasitələri ilə bağlılığına dair məsələlər tədqiq edilmişdir.

Ekspressivliyin çalarları və ifadəliyi ilə bütün rəngarəngliyinə nitqdə özünü göstərməsi üslubiyyatı qrammatika ilə maddi şəkildə yaxınlaşdırır. Bədii əsərin üslubi təhlili zamanı estetik məqsədə tabe edilmiş, bədii kompozisiyanın strukturu ilə şərtləndirilmiş bütün nitq elementləri, onların harmonik (ahəngdar) xüsusiyyətləri, ekspressiv-məna çalarlıqları və kontrast rənglərin obrazlı dəyişməsi öyrənilməlidir. Dilin strukturunda və nitq kommunikasiyasında dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin və əksliklərinin öyrənilməsi müasir dilçilik elminin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biridir. Dildə eyni məzmunun müxtəlif ifadə planında realizə edilməsinin potensial mümkünlüyü dil vahidlərinin müəyyən qrammatik mənanı müxtəlif vasitələrlə ifadə edən asosiativ əlaqələrin öyrənilməsinin zəruriliyini bir daha təsdiq edir. Müxtəlif səviyyəli dil vahidləri arasında olan qarşılıqlı əlaqələr məsələsi həm ümumi, həm də müqayisəli üslubiyyat qarşısında qoyulmuş maraq doğuran məsələlərdən biridir. Müqayisəli-üslubi tədqiqat, əlbəttə, bədii ədəbiyyatın da dilini əhatə edir. Üslubi hadisələr dilin realizə edilməsi prosesinin özündə, nitq aktı zamanı meydana çıxır. Dil vasitələri isə üslubi funksiyaları bu və ya digər funksional təzahür çərçivəsində özlərinin konkret birləşmələrində kəsb edirlər [1, s. 90].

Məqalənin elmi yeniliyi: Son illər dilin estetik-anlama funksiyası ilə bağlı olan problemlərə linqvistik maraq xeyli artmışdır. Bu sahədə aparılan müşahidələr söyləmin məna tərəfinə, onun subyektiv modallığın bu və ya digər çalarlığı kəsb etməsinə, “günahkar” olan dil vahidlərinin mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz etməyə imkan yaradır. Sözlün üslubi xarakterində onun mənalının, funksiya və nitqdə işlənməsi ilə bağlı məna çalarlığının bütün rəngarəngliyi cəmlənir və birləşir. Dilin semantik inkişafı onun leksik və morfoloji vasitələrinin məcmusundan, sözyaradıcı elementlərindən və qrammatik kateqoriyalarından asılıdır [1, s. 52]. Canlı nitq prosesində ifadəlik qüdrəti yalnız sözlərin yarandığı səslərə deyil, həm də onların müxtəlif birləşmələrinə, leksik mənalına və eləcə də sözlərin qrammatik formalarına xas olur. Ekspressivliyə meyillilik burada da söyləmin effektiv formaları, danışanın subyektiv ifadəlilik elementləri ilə zənginləşdirir. Söyləmin təkcə məzmun aspekti müəyyən sintaktik konstruksiyaların seçilməsinə tələb etmir, həm də üslubi motivlərin tələbi ilə diktə olunur. Son onilliklər ərzində dünya dilçiliyində dilin ictimai təbiətini və mahiyyətini daha dolğun şəkildə açmağa imkan verən “fəaliyyətdə olan dilin” istifadə prosesində öyrənilməsinə diqqət artmışdır. Dili kommunikativ - fəaliyyət aspektində daha dolğun və ardıcıl öyrənməyə imkan verən elmi fənlərdən biri üslubiyyatdır. Üslubiyyatı çox haqlı olaraq inkişaf etmiş hər hansı bir dilin “canı” adlandırırlar və ona “bədii ədəbiyyatı öyrənən elmlər sırasında çox mühüm bir yer ayırırlar” [4, s. 101]. Linqvistik üslubiyyatın predmeti ifadəlik nöqteyi-nəzərindən dil vasitələri, onların daha məqsəduyğun seçilməsi, “funksional üslubda nitq qurumunun təşkil edilməsi və eləcə də ictimai-istehsal fəaliyyətinin müəyyən sahələrində istifadə edilən dilin (nitqin) səciyyəvi müxtəlifliyi kimi formalaşmış funksional üslublardır” [17, s. 33]. Üslubiyyatı üslubi çalarlığının olub-olmamasından asılı olmayaraq dilin müxtəlif səviyyələri (fonetik, leksik-frazeoloji, morfoloji, sintaktik) eyni dərəcədə maraqlandırır, çünki nitq qurumu adətən öz tərkibində yalnız funksional-üslubi və emosional-ifadəli vasitələri deyil, həm də üslubi baxımdan neytral vasitələri ehtiva edir. Üslubiyyatda neytral vasitələr sıfır çalarlıqlı vasitələr kimi qiymətləndirilir və çox vaxt çalarlığın olmasının (“müsbət” işarə ilə) və yoxluğunun (“mənfi” işarə ilə) çıxış nöqtəsi onlardan başlanır [12, 18].

Dil vasitələrinin seçilməsi və təşkili məzmunun, məqsədin, nitqin formasının (şifahi, yazılı) və ünsiyyət şəraitinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Ünsiyyətin ictimai sahəsinin, nitqin tematik məzmununun və digər kommunikativ məqam vəziyyətlərinin dəyişməsinə görə müvafiq şəkildə nitq forması da dəyişir. Dilin ictimai

¹ Azərbaycan Dillər Universiteti nara.mammadova23@gmail.com

sahələrdə, nitq vəziyyətlərində müxtəlif məzmunlu məlumatların verilməsi məqsədilə istifadəsini, onların daha da məqsədəuyğun şəkildə çatdırılması üçün zəngin və tipik qaydalarla ortaya çıxarmışdır. Bu vasitələr və üsullar hər şeydən əvvəl dilin (nitqin) müxtəlif funksional, eləcə də emosional-ekspressiv, janr və digər variantları vasitəsilə realizə olunur. Funksional üslublar fəaliyyət göstərən bütün dil və vasitələrin əsas mərkəzi kimi lingvistik üslubiyyətin ən vacib predmetlərindən biridir. Müasir üslubiyyət dilin funksional-üslubi differensiasiyası, ünsiyyət prosesində optimal kommunikativ effektdə nail olmaq üçün istifadə olunan vasitə və üsulların son dərəcə şaxələnmiş sahəsidir. Dilçilik elminin bu sahəsində bir tərəfdən dilin üslubi vasitələri və ya mənbələrindən bəhs edən üslubiyyəti, digər tərəfdən isə funksional üslubiyyəti fərqləndirirlər. Üslubiyyət öz diqqətini dilin əsas və aralıq səviyyələrinin üslubi imkanlarının analizinə (buradan da fonetik üslubiyyət, leksik frazeoloji üslubiyyət, qrammatik (morfoloji, sintaktik) üslubiyyət, sözyaradıcılığı üslubiyyəti meydana çıxır) diqqəti dildən istifadə və dilin (nitqin) daha xırda növ müxtəlifliyi üzərində cəmləyir.

Məqalənin aktuallığı: Dilçilikdə ayrı-ayrı milli dillərin üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən xüsusi, dildaxili və müqayisəli üslubiyyət (bəzən onu kontrastiv üslubiyyət adlandırırlar) fərqləndirilir. Son onilliklərdə müqayisəli üslubiyyətə həsr olunmuş bir sıra əsərlər ortaya çıxmışdır. Təəssüflər olsun ki, belə əsərlərin sayı hələ də çox azdır. Müqayisə olunan dillərin üslubi quruluşlarını sanki üst-üstə qoymaqla müqayisəli üslubiyyət onların ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, üslubi quruluşlarında səciyyəvi milli xüsusiyyətləri, funksional üslubların seçilməsindəki fərqləri, üslub və yarımuşlubların sonrakı differensiasiyasını görməyə imkan verir. Buradan aydın olur ki, elmi əhəmiyyətindən başqa müqayisəli üslubiyyətin həm də çox böyük praktik əhəmiyyəti vardır. V.V.Vinoqradov və V.Q.Kostomarov yazırlar: “Müasir cəmiyyətdə bütün dillərin funksiyalarının bir-birinə uyğun olmasına və ya yaxınlığına baxmayaraq, onların üslubi sistemlərinin olduqca müxtəlif olması məlum olur... Buradan da aydın olur ki, funksional üslublar xarici dilin tədrisində onun rəşional tədrisi üçün çıxış nöqtəsi olmalıdır” [6, s. 31]. Ayrı-ayrı dillərin üslubiyyətlərini araşdırarkən tədqiqatlar bir sıra nəzəri məsələləri həll etməli olurlar (üslub, üslubi çalarlıq və onların növləri, üslubi xassə (əlamət) və s.). Belə məsələlər isə, xüsusilə, iki və ya daha çox dilin (qohum və ya qohum olmayan dillərin) üslubi xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili zamanı ortaya çıxır. Müxtəlif dillərin üslubiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməklə məşğul olan dilçilər, əslində, ümumi üslubiyyətin əsaslarını yaradırlar [15, s. 11]. Ümumi üslubiyyət müasir üslubiyyət elminin ən vacib qollarından biridir. Bir elm kimi üslubiyyətin özünün anlayışlar və terminlər sistemi vardır. Bəzi üslubi məfhum və kateqoriyalar əsas, bəziləri onlardan törəmə, digərləri isə fərdi xarakter daşıyır. Əsas üslubi anlayışlar bunlardır: 1) dilin üslubi quruluşu; 2) üslub (funksional üslub); 3) üslubi çalarlıq; 4) üslubi xassə (əlamət); 5) dil vasitələrinin sinonimliyi, nisbi əlaqəliyi və müxtəlif variantlarda təkrarlanması; 6) üslubi norma və onun funksional-üslubi müxtəlifliyi.

Dilin fərdi funksiyaları bunlardır: ünsiyyət, təsərgöstərmə, ifadəlik, emotivlik (təhrikətmə), iradənin ifadə edilməsi və s. Üslublar tarixi hadisələrdir. Bədii dilin tarixinin hər bir dövründə eyni bir üslub inkişafını davam etdirərək bir qədər dəyişilmiş şəkildə özünü göstərir (məs.: XIX əsrdə publisistik üslub və müasir publisistik üslub). Üslubi çalarlıq müxtəlif dil vahidlərini - sözləri, frazeoloji birləşmələri, sərbəst söz birləşmələrini, sintaktik konstruksiyaları, ayrı-ayrı morfoloji kateqoriya və formaları, eləcə də ayrı-ayrı deyimlərdən tutmuş, həcm etibarlı ilə böyük tamamlanmış mətnləri əhatə edir. “Üslubi mənə”, “üslubi məziyyət” terminləri də işlədilir. Sözə, nadir hallarda isə söz birləşməsi və cümlələrə “üslubi komponent” və “konnotasiya” terminləri şamil edilir.

Üslubi çalarlıq dil vahidlərinin və ya onun plastlarının işlənmə sahəsi ilə bağlı olaraq göstərdiyi, eləcə də, nitq ünsiyyətinin formasında özünü biruzə verən çalarlıqdır. Sözlər, frazeoloji birləşmələr, qrammatik formalar və konstruksiyalar üslubi çalarlığa malik ola bilərlər. Onların üslubi çalarlığı nisbətən neytral vasitələrin əhatəsində daha yaxşı nəzərə çarpır [5, s. 18]. Özlüyündə üslubi çalarlığa təmiz şəkildə nadir hallarda rast gəlinir, onu adətən ekspressivlik, emosionallıq və qiymətləndirmə müşayiət edir.

Ekspressiv çalarlıq adı çəkilən hadisənin (şəxsin, hərəkətin, vəziyyətin və s.) kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin nə dərəcədə ifadəli olmasını göstərən üslubi çalarlıqdır. İfadəlik sözün adı nominativliyinə edilmiş özünəməxsus bir əlavədir. (məs.: neytral “yanmaq” və daha güclü “şöhlənmək” sözlərində olduğu kimi) [13, s. 11]. Ekspressivliyin 2 növü vardır: 1) emosionallıqla müşayiət olunmayan; 2) emosionallıqla müşayiət olunan. Birinci halda sözə qiymətləndirici mənə çalarları əlavə oluna bilər. Üç komponentin və ya konnotasiyanın - emosionallığın, ekspressivliyin bir mürəkkəb çalarlıqda toplanmasından emosional-ekspressiv-əvalyutativ sözlər yaranır. Üslubi xüsusiyyət bu və ya digər funksional üslub üçün xarakterik və səciyyəvi əlamətdir. Üslubi xüsusiyyətlər indiyədək kifayət qədər əhatəli şəkildə öyrənilməmişdir [9, s. 40]. Mövzunun aktuallığı son illərdə üslubi vasitələrin öyrənilməsinə artan maraqla və onların ümumi dilçilik problemlərinin həll edilməsində istifadə oynadığı rolla müəyyən edilir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatların nəticəsində yazılmış çoxsaylı məqalələr, dissertasiyalar və monoqrafiyalar bu dilçilik probleminin həllinə öz töhfələrini vermiş olsa belə, tədqiqatçıların bu məsələyə qayıtması onun nə dərəcədə aktual olmasını dəlalət edir. Dil quruluşunda və nitq ünsiyyətində dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin və müqayisəsinin tədqiq edilməsi müasir dilçiliyin əsas məqsədlərindən biridir. Eyni bir məzmunu müxtəlif ifadələrdə reallaşdırmaq kimi potensial imkanların dildə mövcud olması müəyyən qrammatik mənəni müxtəlif vasitələrlə ifadə edən dil vahidlərinin assosiativ qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinin nəzəri və praktiki vacibliyini təsdiq edir. Dilin müxtəlif səviyyəli vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi həm ümumi, həm də müqayisəli üslubiyyət baxımından böyük maraq doğurur. Müqayisəli-üslubi tədqiqat sözsüz ki, dilin bədii ədəbiyyat sahəsinə də aid edilir.

Bir ekspressivlik vasitəsində dilin tamamilə müxtəlif quruluş elementləri birləşə bilər. Məsələn:

"Why did she tell you all this?"

"Because she loved you, Rob. And she was afraid she was losing you. And she wanted me to try to help her save her marriage"

Rob stood up, too. "This was none of your business", he said, almost indignantly. "Maria had no right to discuss any of this with you".

"Rob, every time she tried to bring it up with you, you told her she was losing her mind, you told her she should get psychiatric help, you told her she was having a nervous breakdown" (J. McGinniss, p.55)

Üslubi hadisələrin lazımı məzmununun düzgün ifadə olunması, dil vasitələrinin seçilməsinin nəticəsi, üslubi funksiyanın müəyyən effektlə nail olmaq üçün tələb olunan qaydada təşkil olunmuş dil vasitələrinin əsas vəzifəsi kimi müəyyən edilir [10, s. 29]. Nitq ekspressivliyinin çalarları və rənglərin bütün müxtəliflikləri ilə onların nitqə təzahürü kimi maddi cəhətdən üslubiyyəti qrammatika ilə yaxınlaşdırır. Bədii əsərin üslubi təhlilində bütün nitq elementləri, onların müvafiq quruluşları və xüsusiyyətləri, bədii-estetik məqsədə təbə olan və bədii kompozisiyanın quruluşu ilə şərtləndirən ekspressivlik mənalılıq çalarları və ziddiyyətləri tədqiq olunmalıdır. Canlı nitq prosesində ifadəliliyin gücü təkcə sözün səslərinə və onların müxtəlif birləşmələrinə, həm də leksik mənalara deyil, sözün qrammatik formalarına da məxsusdur. Ekspressivlik burada da dili ifadə etmənin effektiv formaları ilə, danışanın işlətdiyi şəxsi ekspressivlik ünsürləri ilə zənginləşdirir: Gene nodded and grinned. "So far, so good. You want to quit while you're ahead?" // "This thing is," Sal said, not grinning, **"I'm hearing so much stuff I just need somebody to talk to. You know, somebody who can maybe help me put in perspective"**. // "Well, I'll try," Gene said, "but I'd better tell you up front that there are few things I'm having trouble with perspective on myself". // "Just sit here a minute," Sal said. **"I'm going to go get us a couple of beers"**. You like beer? // "Beer's fine," Gene said.

When he returned, Sal leaned forward and began to talk almost immediately. **"One thing I'm hearing,"** He said, **is that Rob was familiar with the site.** That Oyster Creek. **I'm hearing he'd been there a couple of times** with Felice. They used it as a place to make out when they didn't have time to get to a motel (J. McGinniss, p.92-93).

İfadəetmənin yalnız məzmun tərəfi müəyyən sintaktik konstruksiyaların seçimini tələb etmir, həm də üslubi motivlərlə nitqə başqa məna və emosional istiqaməti deyil, nəzərdə tutulan xəbər vermək məqsədi ilə də tələb olunur. Məsələn, keçmiş zamanda baş verən hərəkəti artıq qrammatikada "qəbul edilmiş" formaya uğun, ya da müəyyən kontekst və ya situasiya şəraitində uyğun gələ bilən felin indiki zaman forması ilə ifadə etmək lazımdır. Dilin üslubi imkanları dil vahidlərinin - sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin müxtəlif məna çalarlığında özünü biruzə verir. Dildə zəngin bədii təsvir etmə ehtiyatına malik olan leksika və semantika kimi, morfologiya da üslubiyyətin tələbinə uyğun fəaliyyət göstərə bilər. Leksika və semantika üslubiyyətə biri o birini əvəz edə bilən sözlər, ifadələr, cümlələr verə bildiyi kimi, morfologiya da üslubiyyətə biri o birini əvəz edə biləcək qrammatik formalar verir. Tamamilə eyni mənalı sözlər ola bilmədiyi kimi iki qrammatik forma da tam eyni olmur, onlar oxşar olurlar və hər biri özünə məxsus məna kəsb edir [7, s. 42]. Üslubi hadisələr məhz dildən istifadə prosesində, nitq zamanı ortaya çıxır, ancaq üslubi funksiyanın dil vasitələri hər hansı bir qarşılıqlı konkret əlaqələndirilmədə əldə edilir. Dil sisteminin bütün göstərilən xüsusiyyətləri emosional-ekspressivlik sahəsində qrammatik formaların imkanlarının çox geniş olduğunu və buna görə də üslubiyyətin vacib bir bölməsi kimi tədqiq olunmaq zəruriyyətini təsdiq edir. Bu istiqamətdə nitq hissələrinin üslubiyyətinin öyrənilməsi qrammatik formaların üslubi potensiallarının aşkar edilməsinə və valentliyin müəyyən edilməsinə imkan verəcək. Eyni bir fikri müxtəlif cümlə və ifadələrlə ifadə etmək imkanı nə qədər çox olsa, seçmək, arzu edilən nəticəni almaq imkanı da bir o qədər geniş olar. Hər bir dilin zənginliyi də məhz bu imkanların böyüklüyü, rəngarəngliyi ilə aşkar edilir. Bir məzmunu, fikri müxtəlif cür ifadə edərkən, əslində oxşar cümlələr, ifadələrlə əldə etdiyimiz kimi, həmçinin, fərqli cəhətlərə, məna çalarlarına malik ifadələrlə üzləşirik. Bilavasitə, onlar nitqi zənginləşdirir və mənalıdır.

Son zamanlar dilin estetik-dərketmə funksiyaları ilə bağlı məsələlərə linqvistik maraq çox artmışdır. Bu sahədə müşahidələr ifadəetmənin məzmunluğunu və o dil vahidlərinin mahiyyətini daha dərinləndirən dərək etmək imkanı verir ki, onların vasitəsilə ifadə subyektiv modallığın çalarlığını əldə edir, bu və ya digər ekspressivlik təsiri göstərir. Sözün üslubi xarakteristikasında onun nitqdə istifadəsi ilə bağlı əhəmiyyətinin, funksiyalarının və məna incəliklərinin bütün müxtəliflikləri bir yerə cəmləşdirilir və birləşdirilir. Dilin semantik inkişafı onun leksik və morfoloji inventarından, sözdüzəldici elementlərindən və qrammatik kateqoriyalarından asılı bir vəziyyətdədir. Sözün ekspressivlik imkanları işlədilmə sahəsi, ona məxsus emosional çalarlıqlar, həm də dilin digər quruluş elementləri ilə şərtləndirilir. Onların reallaşdırılması konkret işlədilmə şərtlərindən, sözün geniş mənasında, kontekstindən asılıdır. Mətnin ümumi mənasını və leksikasını saxlamaqla qrammatik formaların dəyişdirilməsi incə, bəzən güclü hiss olunan, amma əhəmiyyətli semantik və üslubi əlaqələrin pozulmasına gətirib çıxarır. Üslubi hadisələr dilin nitqdə konkretləşdirilməsi ilə, yəni yazıcının fərdi üslubunda istifadə edilir. Canlı nitq prosesində ifadəliliyin gücü yalnız sözün səslərinə və onların müxtəlif birləşmələrinə, həmçinin, leksik mənalara deyil, sözün qrammatik formalarına da məxsusdur. Ekspressivlik burada dili ifadəetmənin effektiv formaları ilə, danışanın işlətdiyi şəxsi ekspressivlik ünsürləri ilə zənginləşdirilir: "Well", Gene said, exhaling one more long plume of smoke then studying, for a

moment, the ash that was forming on his cigar, "I was just thinking: suppose I still worked in law enforcement, only it was here in Ocean Country where Maria Marshall was murdered. I learn (a) that the husband is having an affair; (b) that the husband is planning to leave the wife; (c) that the husband is in desperate financial straits; and (d) that the wife has a million five insurance riding with her when she gets shot to death in the front seat of the husband's car..." (J.McGinniss, p. 61). İfadətmənin yalnız məzmun tərəfi müəyyən sintaktik konstruksiyaların seçimini tələb etmir, bu məhz üslubi motivlərlə nitqdə başqa mənə və emosional istiqaməti deyil, həmçinin, nəzərdə tutulanı xəbər vermək məqsədi ilə də tələb olunur.

Üslubiyyat ədəbi dilin tarixən yaranmış funksional üslublar sistemini və nitq üslublarını tədqiq edir. Üslubiyyatda yazıçının, alimin, nətiqin fərdi üslubu, yaradıcılıq manerası, deyim tərzı də araşdırılır. Sözü, ifadənin, cümlənin üslubi məqamları (aydınlıq, səlistlik, yığcamlıq, təbiilik, ekspressivlik və s.) izlənilir. Üslubiyyatda səslərin, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin və eləcə də, bütün qrammatik qaydaların məhz təsir qüvvəsi cəhətindən ölçülüb seçilməsi və hansının daha üstün, məqsədə uyğun olmasını müəyyənləşdirmək yolları aydınlaşdırılır. Üslubiyyatın pragmatik aspekti ilə əskara çıxarılan və fərqləndirilən mətn tipləri dilin funksional üslubları adlanır. İfadə olunan fikrə istənilən effekti gətirən xüsusi dil vasitələri isə üslubi vasitələr və təsvir vasitələri adlanır. Üslubi vasitələrdən biri də təkrardır. Təkrar dedikdə, eyni söz, ifadə və ya misranın qəsdən məharətlə təkrarı başa düşülür. Təkrardan ədəbiyyatda üslubi və ekspressivlik vasitə kimi emosional təsir yaratmaq və emfatiklik məqsədi ilə də istifadə olunur.

Dil haqqında ümumi elmin bir hissəsi kimi üslubiyyat, yəni linqvistik üslubiyyat son zamanlar çox böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Xüsusilə, son iyirmi ildə dilin funksiyalarının çoxşəxəliliyi və onun estetik-idraki funksiyaları ilə bağlı olan dil problemləri böyük maraq oyatmışdır. Dil iki cür təzahür edir və iki cür dərk olunur: danışılır - eşidilir, yazılır - oxunur. Danışarkən səslər tələffüz olunur, yazarkən səslərin şəkli şərti əlamətlərlə cızılır. Həm danışılan, həm də yazılan səslərin tərkibindən ibarət olan sözlərin mənaları isə daim daxilən eşidilməklə dərk olunur. Buna görə də sözlərin hərflərlə cızılmış şəkli obyektlərin cizgilərlə, boyalarla çəkilmiş şəkillərindən əsaslı sürətdə fərqlənir; çünki obyekt şəkillərinin mahiyyəti - məzmunu görməklə dərk edildiyi halda, hərflərlə yazılan və görməklə oxunan sözlərin məzmunu eşitməklə dərk olunur. Elə buna görə də dildən, onun ifadəlilik vasitələrindən, bu vasitələrin məqsədəuyğunluq əsasında istifadə yollarından bəhs edərkən fonetik vasitələr - səslər, ahəng və müxtəlif mənəli səslənmələr haqqında, bunların sözlərdə, morfemlərdə, ifadələrdə və cümlələrdə nə kimi üslubi mahiyyət daşıdığından bəhs edilməlidir.

Aşağı (fonetik və morfoloji) linqvistik səviyyələrdə təkrar fonem və morfemləri əhatə edir və buna görə də iki qrupa bölünür. Yüksək linqvistik səviyyədə istifadə olunan təkrarlar sintaktik təkrarlar adlanır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Fonetik təkrarlar. 2. Morfoloji və leksik təkrarlar. 3. Sintaktik təkrarlar. Fonetik təkrarlardan ingilis poeziyasında geniş şəkildə istifadə olunur. Müntəzəm intervallarda səs və həmçinin vurğunun müntəzəm təkrarı tək cəz ritm və harmoniya yaratmır, həm də daha yüksək linqvistik səviyyənin - sözlərin hissələrinin mənaları arasında əlaqə yaradır və beləliklə, semantik xüsusiyyətlər kəsb edir. Fonetik təkrar həmişə yarımqıdır, yəni paralelizm bu halda eyni səviyyədə fonemlərdə başlayır. Fonetik təkrarlar bir neçə qrupa bölünür və bunlardan ən vacibləri alliterasiya və assonansdır. Fonemik və qrafik aktualizasiyanın müxtəlif hallarından bəhs edərkən fonemin birtərəfli təbiətini yaddan çıxarmaq olmaz: bu dil vahidi mənə daşıyan leksemləri fərqləndirməyə xidmət edir, lakin özlərinin ayrılıqda heç bir mənaları olmur. Məsələn, [ou] və [ju:] fonemlərinin semantikasi barədə danışmaq qeyri-mümkün olsa da, onların mənə fərqləndirməkdəki rolunu "sew" [sou] - *tikmək* və "sew" [sju:] - *suyu buraxmaq* və ya [au], [ou] fonemlərinin "bow" [bau] - *baş əymək* və "bow" [bou] - *bant* sözlərində aydın şəkildə görmək olar. Bununla belə, son tədqiqatlara əsasən denotativ və konnotativ mənalardan məhrum olan fonemlər çox güclü assosiativ və ahəngdarlıq yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. S.V.Voronin özünün "Fonosemantikanın əsasları" əsərində yeni bir linqvistik sahənin - fonosemantikanın əsasını qoymağa cəhd edərək obyektlərin adlandırılmasında səslərin simvolik relevantlığından bəhs edir [7, s. 58]. Buraya onomatopeya səsləri adlandırılan obyekt və hərəkəti təqlid edən hiss, *bowwow*, *murmur*, *bump*, *grumble*, *sizzle* və bu kimi sözlər aid edilir. Təbiətin, insanların, cansız əşyaların səslərini təqlid edərək sözlərin akustik formaları sözlərin mənalarını xüsusilə nəzərə çatdıraraq onları aktualaşdırır. Beləliklə, sözü, fonemik strukturu ekspressiv və emotiv konnotasiyaların yaradılması üçün çox mühüm bir rol oynayır.

Nəticə. Ədəbi dil milli dilin mövcudluğunun başlıca formasıdır. "Hərtərəfli cəlləndiyinə" görə o digər kommunikativ sistemlərdən fərqlənir və zənginliyinə, polifunksionallığına, xəlqiliyinə, eləcə də, norma xüsusiyyətlərinə görə onların fəvqündə dayanır. Norma ədəbi dilin bütün tərəflərini, onun həm yazılı, həm də şifahi formalarını əhatə edir. Tələffüz normaları (orfoepiya), yazı normaları (orfoqrafiya və durğu işarələri), sözlərdən istifadə normaları (morfoloji), sözbirləşmələri və cümlələrin işlənməsi normaları (sintaktik) kimi normalar mövcuddur. Dil normaları dildən istifadə praktikasında hamılıqla qəbul edilmiş qaydalar və səlahiyyətli elmi müəssisələr tərəfindən nizamlanır. Üslubi norma hissənin bütövə münasibətində olduğu kimi ümumi dil normalarına da aiddir.

Hər bir funksional üslub özünəməxsusluğu ilə fərqlənir və təkrarolunmazdır. Buna görə də hər bir üslubun özünün funksional-üslubi xüsusiyyətləri vardır. Üslubun norması nitqdə verilən bütün funksional-üslubi tələblərin məcmusudur.

Üslubi normalar üslubun 3 əsas parametrlərini əhatə edir: 1. Vasitələrin seçilməsi (bu və ya digər üslub üçün hansı sözlər, konstruksiyalar yararlı, hansılar yox). 2. Onların öz aralarında birləşmə qaydaları (adətən, eyni üslubi

tonallığa malik vasitələrin birləşməsi mümkün hesab olunur. Çox nadir hallarda isə üslubun vahidliyini pozmaq şərtilə), 3. Üslublararası vasitələrin işlənmə tezliyi də daxil olmaqla nisbət və ya mütənasiblik.

Ümumxalq dilinin, xüsusən, onun yüksək forması olan ədəbi dilin ümumiyyət tərəfindən məqbul formaları vardır və dilçiliyin bir sıra sahələri bu normaları dilin ümumi qaydalarının hərtərəfli tədqiqinə əsasən aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, qanuniləşdirir və dəqiqləşdirir. Üslubiyyat isə bu normaları həm müstəqil, həm də şərti məqsədəuyğunluq əsasında istifadə edilməsinin mümkün olan variantlarını müəyyənləşdirir və tədqiq edir. Buna görə də üslubiyyat dilçiliyin başqa sahələrinin - fonetikanın, leksikologiyanın, qrammatikanın (morfologiya və sintaksisin) nəticələrinə əsaslanır və onlardan məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərdən istifadəsinin yollarını müəyyənləşdirir.

Bəlaliklə dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzlənmə imkanları, paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslubiyyatın mövzusunı təşkil edir. Dilin bədii təsvir və üslubi vasitələrindən biri də təkrardır. Təsvir vasitəsi kimi təkrar üslubiyyata dair kitablarda dəfələrlə əhatə olunmuş, bir çox üslubiyyatçı və dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Təkrar dedikdə, eyni söz, ifadə və ya misranın qəsdən məharətlə təkrarı başa düşülür. Digər üslubi vasitələr kimi, təkrar da polifunksionaldır. Onun kök, sinonim, fonem, morfe, affiks, sintaktik təkrar növləri və gücləndirmə, ardıcılıq, şiddətləndirmə, ritmlik kimi funksiyaları vardır. Fikri gücləndirmək, ona üslubi çalarlıq və rənglər verərək qüvvətləndirməkdə təkrarın rolu böyükdür. İstedad və bədii təfəkkürün zəifliyini, söz ehtiyatının azlığını göstərən lazımsız təkrarlardan fərqli olaraq, yerində işlədilmiş təkrar bədii mənanı, əsərin dil və üslubunu daha da qüvvətləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1970.
2. Арнолд Н.В. Стилистика современного английского языка. М., 1981.
3. Валии III. Французская стилистика. М., 1961
4. Вудагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967.
5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи.
6. Виноградов В.В., Костомаров Б.Г. Теория советского языка ознания в обучении русскому языку иностранцев. Вопросы языкознания, 1967, № 2.
7. Воронии С.В. Основы фоносемантики. Л., 1982.
8. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.
9. Кошина М.Н. О функциональных семантико-стилистических категориях текста. Филологи. Наук, № 2, 1987.
10. Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. М., 1960.
11. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. Л., 1979.
12. Милованова Н.Я. Наблюдения над средствами экспрессивности научной речи. Сб. Исследования по стилистике. Пермь, 1976, вып.5.
13. Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. М., 1987.
14. Разинкина Н.М. Стилистика английской научной речи. М., 1972.
15. Федеров А.В. Очерки общей и сопоставительной стилистик. М., 1971.
16. Qaibova M., Qafarova L. Stylistics. B., 2007.
17. Galperin I.R. Stylistics. M., 1981.

Açar sözlər: dil normaları, üslubi funksiyalar, ünsiyyət prosesi, müqayisəli təhlil, ekspressiv çalarlıq

Keywords: language norms, stylistic functions, communication process, comparative analysis, expressive nuance.

Ключевые слова: языковые нормы, стилистические функции, процесс общения, сравнительный анализ, экспрессивная окрашенность.

Some features of repetition and its use at different language levels

Summary

The extensive study of each area within linguistics undoubtedly leads to the discovery of new scientific opportunities in other areas of the field. The phonetics, lexicology, grammar, and semantics of each language contribute to a more comprehensive and profound examination of that language's stylistics as a subfield of linguistics. Studying the potential of phonetics, lexicology, and grammar from the stylistic perspective leads to the emergence of research objects such as stylistic phonetics, stylistic lexicon, and stylistic grammar, which are further investigated in depth.

Некоторые особенности повторения и его использования на различных уровнях языка

Резюме

Тщательное исследование каждой области лингвистической науки, безусловно, ведет к открытию новых научных возможностей в других ее областях. Фонетика, лексикология, грамматика, семасиология каждого языка помогают более глубоко и широко исследовать его стилистику как самостоятельную науку. Изучение возможностей фонетики, лексикологии и грамматики с точки зрения стилистики приводит к появлению таких объектов исследования, как стилистическая фонетика, стилистическая лексика и стилистическая грамматика, а также способствует их всестороннему анализу.

Rəyçi: dos., f.f.d. F.N.Qurbanzadə